

Veretöö ja lepitus 14. sajandi Liivimaal

Tiina Kala

Millalgi 14. sajandi kolmandal veerandil toimus kahe Liivimaa vasalli Nicolaus de Lode ja Hinko (Hinricus) de Yckeskulle (Üxküll)¹ vahel kokkupõrge, mis lõppes Lode surmaga. 1371. aastal võttis Tallinna raad rüütel Christianus Scherembekelt ja kannupoiss Otto de Lodelt vastu 150 marka kapitali, kohustudes maksma aastas kaheksa marka intresse, mille eest tuli tapetud Nicolaus de Lode mälestamiseks ülal pidada vikaariat Märjamaa kirikus püha Anna altaril.²

Rae pitseriga kinnitatud originaaldokument selle tehingu kohta anti üle mälestusteenistusi pidavale preestrile.³ Et raad oli võtnud endale aga rahalisi kohustusi, pidi tekst säilima ka Tallinnas ning ürikust tehti rae märkmeteraamatusse ära kirjutatud. Just selle järgi ongi lepingu sisu tuntud, originaalürik ei ole säilinud. Etteruttavalt olgu öeldud, et Märjamaa vikaaria rahastamise kohustus jäi Tallinna rae õlule 16. sajandini, võib-olla Liivi sõjani. Nii valmistati millalgi 16. sajandi keskaigu, küllap siis, kui vana märkmeteraamat ei olnud enam igapäevases kasutuses, 1371. aasta lepingust veel üks ära kirjutatud.⁴

1371. aasta ürik ei sisaldanud sugugi mitte kõiki juhtunuga seotud asjaolusid. Täiendust pakub Saare-Lääne piiskopi Winrich von

Kniprode kiri Tallinna raele palvega arestida vikaariakapital koos intressidega edasiste korraldusteni.⁵ Piiskopi kirjust selgub, et tema juures olid käinud Bartholomeus de Velyn ning vennad Nicolaus ja Hermannus Houwenpe, teatades Scherembeke ja Lode lepingust Tallinna raega ja väites, et 150 marga intressid pidid kuluma igavese missa pidamiseks Nicolaus de Lode ja Tylo (Thidericus) Houwenpe hingede päästmiseks seoses nende mõrvamisega (*occasione homicidii eorundem*). Ei Tallinna rae ega piiskop Winrichi dokumendist selgu, milline sündmus viis veretööni Lode ja Yckeskulle vahel või mis osa oli kummaski dokumendis mainitud teistel isikutel. Selle väljaselgitamine ei olegi tõenäoliselt enam võimalik. Käesoleva artikli põhiküsimus on, milline oli Märjamaa vikaaria asutamise õiguslik tähendus ja kas sellele leidub keskaegsel Liivimaal paralleele.

Veretöö hüvitamine ilmalike tavade ja seaduste järgi

Keskaegsed maa-, rüütli-, talurahva- ja linnaõigused, privileegide kogumid ja muud õigusnorme sisaldavad allikad ei puuduta

¹ Pärinimede puhul on siin ja edaspidi eelistatud kuju, mis esineb allikates, piiskoppide ja Saksa ordu käsknike puhul on eelistatud ajalookirjanduses juurdunud ülemsaksa nimevorme.

² Tallinna Linnaarhiiv (TLA), f. 230, n. 1, s. Aa 6d, fol. 8r. Vt. lisa artikli lõpus.

³ Das Revaler Pergament Rentenbuch 1382–1518. Hrsg. von A. Plaesterer (Tallinna Linnaarhiivi väljaanded 5 / Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv 5). Tallinn, 1930, nr. 1414.

⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. Bk 1, fol. 100r.

⁵ Piiskopi kirjal puudub daatum, Friedrich Georg von Bunge on selle oletuslikult paigutanud 1390. aastasse, mõeldes küll, et sellisel dateerimisel puudub kindlam alus (Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten (LUB). Hrsg. von Fr. G. von Bunge. Bd. III. Reval, 1857, nr. 1283, reg. 1532). Piiskop Winrich, Saksa ordu samanimelise kõrgmeisteri Winrich von Kniprode vennapoeg, endine Mainzi ja Liège'i kanoonik, pühitseti 1385. aasta 21. mail Königsbergis (L. Arbusow. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Separatabdruck aus dem Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik, Jg. 1900–1901. Mitau, 1904, lk. 92). Niisiis ei saanud arestinõudmine olla sellest kuupäevast varasem.

kaugeltki mitte kõiki igapäevases õiguspraktikas esinenud juhtumeid, samuti ei ole mõned nendes tekstides leiduvad sätted nüüdisaegsele huvilisele enam alati üheselt mõistetaavad. Olulisi lisateadmisi pakuvad üksikuid kaasusi kirjeldavad dokumendid. Neist ilmneb omaaegne arusaam õigusest ja õiglusest, aga ka viis, kuidas ja kelle osalusel eri laadi juhtumeid oli kombeks lahendada. Mitte alati ei sündinud kuriteo lahendus kohtus, selleks oli keskaegses õiguspraktikas ka teisi, tänapäeval ehk võõristust tekitavaid, ent ajalooliselt igati aktsepteeritud võimalusi.

Olukorras, kus keskvoimu sunnimonopol ei olnud veel välja kujunenud ja üldkehtiv karistusseadustik puudus, kasutati kuriteo, sealhulgas veretöö lepitamiseks sageli ainelist hüvitist ja vereohvrit, kättemaksuks veritasu. Hüvitis pidi kannatanule või ohvri lähedastele korvama kuriteoga sooritatud kahju, näiteks toitja kaotuse tapetu lähedastele, vereohver lepitama kurjategija kõrgemate jõududega, veritasu pakkuma kannatanule moraalset kompensatsiooni. Niisugused hüvitise vormid olid laialt levinud juba antiikajal.

Varakeskaegses germaani õigusruumis loeti tapmist enamasti osapoolte omavaheliseks asjaks, mis ei nõudnud tingimata avaliku võimu sekkumist, kui just osapooled seda ei nõudnud või ohus ei olnud üldine rahu ja avalik kord. Samas nägid veretöö toime pannud isiku kehalist nuhtlemist, ainelist hüvitist ohvri suguvõsale ja/või isandale ja süüdlase rituaalset lepitamist kannatanu suguvõsaga ette ka mitmed õigusnormid. Nende eesmärk ei olnud tapja karistamine surmanuhtlusega, sest sel juhul ei oleks saanud toimuda lepitusakti süüdlase ja ohvri suguvõsa vahel.⁶

Kui osapoolte lepitamine ei õnnestunud, seda ei taotletud või ei saavutatud kohtus soovitud lahendit, võis ennast kannatajaks pidav pool püüda saavutada oma huvide arvestamist vaenuse teel. Vaenus (sks. *Fehde*) tähendas rituaalselt välja kuulutatud surve avaldamist kahju tekitamise läbi korra- ja õiguse rikkujale, et sundida teda kokkuleppele ohvri, tema pärijate või isikutega, kelle toimetulek oli ohvrast sõltunud. Vaenuse võis välja kuulutada üks isik või suguvõsa teise vastu, linn oma maahärra vastu, maahärra aadli vastu jms. Eesmärgiks oli kahjustada vastast igal võimalikul viisil: röövimise, tapmise, vangistamise, süütamise jm. kaudu. Isiklikult vaba mees oli kohustatud kätte maksma kallalekippumise eest tema või tema suguvõsa liikmete aule, omandile või elule. Vahendeid enamasti ei valitud. Kõrgkeskajast alates toimus vaenuse algatamine kindlate reeglite alusel. Kuigi rituaalsele vaenusele oli õigus eeskätt aadliseisusest meessoost isikul, kasutasid eriti veretöö korral veritasu ja vaenust ka talupojad ja linlased. Veel 14. sajandil ei olnud veritasu Saksamaal haruldus ning Liivimaalgi esines vaenust ja veritasu kogu keskaja vältel. Ebaseaduslikuks muutusid vaenused alles 1495. aastal Saksa riigipäeval välja kuulutatud maarahuga.⁷

Piir õiguslikult aktsepteeritava vaenuse ja omakohtu vahel võis osutada ebamääraseks. Nagu mujal, nii püüti ka Liivimaal omakohtu jõudumööda piirata: 1. augustil 1238 keelustas paavsti legaat Modena Wilhelm oma legatsioonipiirkonnas kirikuvande ähvardusel omakohtu,⁸ 1306. aastal otsustasid Taani kuninga Eestimaa vasallid, et salamõrva, süütamise ja röövimise korral tuleb osapooled tuua kohtu

⁶ Vt. P. Frauenstädt. *Blutrache und Todtschlagsühne im Deutschen Mittelalter*. Leipzig, 1881, lk. 88; Chr. Terharn. *Die Herforden Fehden im späten Mittelalter. Ein Beitrag zum Fehderecht (Quellen und Forschungen zur Strafrechtsgeschichte 6)*. Berlin, 1994, lk. 85; D. Willoweit. *Unrechtsfolgen in Hof- und Dienstrechten des 11. und 12. Jahrhunderts. – Vom mittelalterlichen Recht zur neuzeitlichen Rechtswissenschaft: Bedingungen, Wege und Probleme der europäischen Rechtsgeschichte*. Hrsg. von N. Brieskorn, P. Mikat, D. Müller und D. Willoweit (Rechts- und Staatswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft, Neue Folge, Bd. 72). Paderborn, München, Wien, Zürich, 1994, lk. 111–112.

⁷ Vt. A. Boockmann. *Fehde, Fehdewesen. – Lexikon des Mittelalters*. Bd. IV. München, Zürich, 1989, veerg 334–331; P. Frauenstädt, *Blutrache*, lk. 9–10; M. Masing. *Saare-Lääne ja koadjuutorivaenused: keskaegse Liivimaa viimased kodusõjad. – Ajalooline Ajakiri nr. 2, 2010, lk. 118.*

⁸ LUB. Bd. VI. Riga, 1873, reg. 181a; Fr. G. von Bunge. *Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark*. Gotha, 1877, lk. 298–299.

ette, kui seal aga õigust ei leita, siis maanõukogu ette.⁹ Lisaks üldisematele korraldustele leidub tõendeid omakohtu takistamise püüetest ka üksikkaasuste puhul. 1348. aastal andis Tallinna raad katelsepp (*ollefusor*) Nicolausele välja tõendi, mis pidi kinnitama, et vastupidiselt esialgselt arvatule ei olnud Nicolaus tapnud sepp Tilot. Raad kutsus enda ette tapetu lähikondsed (*amici*) ja nõudis, et keegi neist ei paneks Nicolause suhtes toime omakohut.¹⁰

Isiku- või varavastase kuriteo puhul tuli esmalt selgeks teha, kas ohvri ja süüdlase vaheline konflikt kuulub lahendamisele lepituse või kohtu kaudu, viimasel juhul aga, milline kohus on pädev asjaomase juhtumi puhul õigust mõistma. 1344. aastal soovis Toompea linnusepealik (*capitaneus*) rüütel Conradus Pren, et Tallinna piiskop Olav võtaks enda peale kohtumõistmise ühe all-linna elaniku majas vägivallatsenud Preni lähikondlase üle, kuna tegu olevat vaimulikuga. Neli Tallinna kanoonikut vaatasid seepeale kurjategija üle, ei leidnud tal tonsuuri olevat ja tõendasid kirjalikult, et tegu ei ole vaimulikuga,¹¹ niisiis ei saanud ta kuuluda piiskopikohtu alla.

Kättemaksuga paralleelselt püüti otsida ka teid, mis võimaldaksid kuriteo heastamist ja osapoolte leppimist vägivalda kasutamata. Vaenuse võis lõpetada lepituskokkulepe (sks. *Sühnevertrag*). Lepitus (sks. *Sühne*) tähendas hüvitise andmist vaenu lõpetamiseks, see pidi ära hoidma ka veritasu. Lepituskokkuleppe võis sõlmida nii suuliselt kui ka kirjalikult, nii kohtuniku vahendusel kui ka ilma. Vahendaja osa võis täita mõni kõrge positsiooniga isik aadli või vaimulikkonna hulgast, linnades ka raad. Sageli oli hüvitiseks

materiaalne tasu, mille suurus olenes ohvri staatusest. Lepituskokkulepe sõlmiti tihti siis, kui tapmine oli ettekatsetamata ja/või avalik, mitte salajane, kuigi see ei olnud reegel. Lepituskokkulepe välistas kohtuliku uurimise, sealhulgas kuluka inkvisitsiooniprotsessi. Lepe sai võimalikuks üksnes juhul, kui süüdlane oli hüvitise maksmiseks piisavalt jõukas, vastasel korral tuli minna kohtuliku uurimise ja karistuse teed.¹²

Kirjaliku lepituskokkuleppe olemasolu oli tagatiseks, et sama süüteo eest ei saa süüdlast pärast lepitustegude sooritamist enam võtta kohtulikule vastutusele. Hiliskeskajal nõudsid linnad ja maahärrad enamasti lepituskokkulepete registreerimist vastava võimukandja juures. Saksa keeleroomis olid lepituskokkulepped levinud 16. sajandini, kirjalikult säilinud lepituskokkulepete põhiosa pärinebki hiliskeskajast, 15.–16. sajandist. Saksa keisririigis hakkas lepituskokkulepete ja vaenusekuulutuste tähtsus langema 15. sajandi lõpul ette võetud reformidega ning keiser Karl V karistusseadustiku (*Constitutio Criminalis Carolina*) vastuvõtmisega 1532. aastal, mis nägi veretöö eest ette eranditult vaid kohtulikku karistust. Samas jäid piirkondlikud erinevused lepituskokkulepete kasutamise osas suureks ja mõnel pool sõlmiti neid veel 17. sajandilgi.¹³ 1371. aasta dokumendi sõnakasutus – vikaaria asutamine *ad compositionem et satisfactionem*, s. o. hüvituseks ja lepituseks – näitab, et tegu oli nimelt osaga Üxküllide ja Lodede vahelisest rituaalsest lepituskokkuleppest.

Ainelised hüvitised kehavigastuste tekitamise eest fikseeriti õigustekstides, näiteks Liivimaa maa- ja lääniõiguse peeglis,¹⁴ keha-

⁹ LUB. Bd. II. Reval, 1855, reg. 713.

¹⁰ Revaler Urkunden und Briefe von 1273 bis 1510. Bearb. von D. Heckmann (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 25). Köln, Weimar, Wien, 1995, nr. 28.

¹¹ Revaler Urkunden und Briefe, nr. 21.

¹² Vt. S. Schlinker. Sühne. – Lexikon des Mittelalters. Bd. VIII. München, 1997, veerg 298–295; A. Deutsch. Späte Sühne – Zur praktischen und rechtlichen Einordnung der Totschlagsühneverträge in Spätmittelalter und früher Neuzeit. – Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Bd. 122, germanische Abteilung, 2005, lk. 129–123; E. R. Karauscheck. Fehde und Blutrache als Beispiele nichtstaatlicher Konfliktlösung. Rechtshistorisch und rechtsanthropologisch. Kiel, 2011, lk. 9–10; Lübecki õiguse järgi võis lepituskokkuleppe sõlmida kohtuniku teadmisel. Vt. Lübecki õiguse Tallinna koodeksi 1282 / Der Revaler Kodex des lübschen Rechts 1282. Tlk. T. Kala. Tallinn, 1998, art. 61; Fr. G. von Bunge. Das Herzogthum Estland, lk. 339.

¹³ A. Deutsch. Späte Sühne, lk. 126, 129, 131–132, 134–138, 140–147.

¹⁴ Altlivlands Rechtsbücher. Hrsg. von Fr. G. von Bunge. Leipzig, 1879, lk. 123, art. 11, 12.

lise või varalise kahju aineiline hüvitamine oli üldlevinud nõue linnaõigustes, samuti esines seda gildide skraades.¹⁵ Niisiis ei saa sugugi iga kuriteole järgnenud hüvitist automaatselt pidada poolte kohtuvälise kokkuleppe tulemuseks, vaid paljudel juhtudel mõistis selle välja ikkagi kohus. Allikates ei pruugi viide lepituskokkuleppe sõlmimisele alati olla eristatav kohtuniku määratud hüvitustegudest, kuna vastavad terminid ladina (*emendatio, satisfactio, compositio*) või alamsaksa keeles (*beteren, vorliken*) võivad esineda mõlemal juhul, allikad ei ole nende kasutamisel järjekindlad.¹⁶

Liivimaa allikates võib lepitus- või hüvitustegudest, täpsemalt hüvituseks püstitatud rajatistest, leida teateid juba 13. sajandi esimesel poolel. 1234. aastal esitas paavst Gregorius IX Riia piiskopile, Mõõgavendade ordule ja Riia linnale kohtukutse seoses paavsti legaadi Balduinuse tegevuse tõkestamise ja tema korralduste ignoreerimisega ning mitmete Liivimaal aset leidnud vägivaldategudega. Muu hulgas süüdistati mõõgavendi nominaalselt Rooma kiriku alluvusse võetud *Hagelite* ja Kullamaa linnuste lõhkumises.¹⁷ 1236. aasta veebruariks langetatud paavstikohtu otsuse kohaselt pidid mõõgavennad mõlemad linnused üles ehitama, lisaks nõuti paavstile truudust vandunud vasallide ja teiste kannatanute varalise kahju hüvitamist.¹⁸ Riia peapiiskopi ja Riia linna ning Saksa ordu vahel 13. sajandi lõpul puhkenud ja aastakümneid väldanud konflikti¹⁹ käigus oli ordu okupeerinud pea-

piiskopkonna linnused ja röövinud peapiiskopkonna alamate vara. Paavst nõudis 1324. ja 1330. aastal linnuste tagastamist ja röövitu hüvitamist (*restitutio*).²⁰ Sama konflikti käigus hävitasid riialased Riia ordulinnuse. 1330. aasta 30. märtsil kohustus Riia linn sõja lõpetamise ühe tingimusena tegema ordule mitmeid järeleandmisi ja tasuma erinevaid hüvitisi, millest siinkohal on põhjust mainida krundi loovutamist uue ordulinnuse ehitamiseks ja viie vikaaria asutamist mõlemal pool langenute mälestuseks.²¹ Karistus- või lepitusehitis oli arvatavasti Maasilinn (alamsks. *Soneburg*, ülemsks. *Sühneburg*, „Lepituslinnuse“), mille saarlased pidid pärast 1345. aasta ülestõusu mahasurumist Saksa ordu korraldusel ehitama.²²

Lepituskokkuleppe ühe vormina kasutati laialdaselt nn. rahutootust (ülemsks. *Urfehde*, alamsks. *orvede, orveide*, ld. *juramentum pacis*) – kohtu ees vande all antud lubadust loobuda vaenusest ja kättemaksust. Hilis-keskaegses kohtupraktikas oli rahutootus väga levinud, kinnipeetu vabakslaskmine toimus enamasti temalt vormikohase kirjaliku rahutootuse võtmisega. Ühtlasi tähendas see tootuse andjale kohustust loobuda teiste või kõrgemate kohtute poole pöördumisest, mis kindlustas tema üle kohut mõistnud isanda kohtuvõimu.²³ Isand võis omakorda oma kinnitusega süüaluse või kahtlustatava edaspidisest kohtulikust uurimisest või karistusest vabastada. Nii keelas Toompea linnusepealiku asemik (*vicecapitaneus*) Bertoldus de Lehtes 1339. aastal kõigi nende tallinlaste

¹⁵ Vt. Tallinna ja Riia kohta: E. Somelar, *Van des keisserlichen Lübischen Rechtes wegen*. Circumstances of Criminality in Medieval Reval. – Quotidianum Estonicum. Aspects of Daily Life in Medieval Estonia. Ed. J. Kivimäe, J. Kreem (Medium aevum quotidianum, Sonderband V). Krems, 1996, lk. 85–95; E. von Nottbeck. *Die alte Criminalchronik Revels*. Reval, 1884, lk. 25–26.

¹⁶ Vt. Fr. G. von Bunge. *Das Herzogthum Estland*, lk. 310.

¹⁷ H. Hildebrand. *Livonica*, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vaticanischen Archiv. Riga, 1887, nr. 21, [18.], [24.].

¹⁸ LUB. Bd. I. Reval, 1853, nr. 145.

¹⁹ Vt. selle kohta Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Koost. ja toim. A. Selart. Tartu, 2012, lk. 142–146.

²⁰ LUB. Bd. II, nr. 700, 742.

²¹ LUB. Bd. II, nr. 741. Vt. ka M. Hellmann. *Der Deutsche Orden und die Stadt Riga*. – Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich. Hrsg. von Udo Arnold (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 44). Marburg, 1993, lk. 21.

²² Vt. S. Vähre. *Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348)*. Tallinn, 1960, lk. 126–127.

²³ Vt. R. J. Weber. *Urfehde*. – Lexikon des Mittelalters. Bd. VIII. München, 1997, veerg 1294.

edasise jälitamise või kahjustamise, kes võisid olla seotud sündmustega, mis viisid raehärra Hermannus Stympeli vigastamisele kanoonik Willekinuse lauas. Üksnes tapmises süüdistatav Nicolaus de Brunswic ei pidanud sellist armu saama.²⁴

Millalgi enne 1345. aastat tappis Wernerus Longus Tallinnas Tartu kingsepa Willikinus Ruffuse venna Johannes Ruffuse. Tartu raad ja foogtid palusid Tallinna rael ja foogtidel mitte lasta Longusel rahutootust anda (*de nulla placitatione vel ordinatione, quod dicitur orveyde*), vaid mõista tema üle kohut kui mõrvvari (*homicida*) üle. Tallinna raad pidi juhtumit siiski edasi uurima, kuna rüütel Christianus (Scherembeke) ja tema lähikondsed (*amici*) soovisid, et süüdistatav Wernerus tapetu vennale ja lähikondsetele siiski rahutootuse annaks.²⁵ Et rahutootuse küsimust peeti üldse võimalikuks tõstatada, näib viitavat sellele, et Longus ei olnud Johannes Ruffust mitte lihtsalt mõrvanud või mõne löömingu käigus ette kavatsemata maha löönud, vaid tegu võis olla jätkuga mingile varasemale Longuse ja Ruffuse vahelisele tülile, mille tekkimises võis oma osa olla ka Ruffusel ning Longuse veretöö oli lihtsalt kättemaks. Küsimus on, mida mõeldakse kirjas rae kõrval nimetatud foogtide all ja mis põhjus oli avaldada alamrahva seas toimunud veretöö kohta arvamust rüütel Christianus Scherembekel. Võimalik, et foogtide all peeti silmas mitte ainult rae hulgast valitud kohtufoogti, vaid ka maahärra esindajat kohtumõistmisel. Christianus Scherembeke kuulus 1340. aastate algul vasallidest koosnevasse kuninga nõukokku²⁶ ja võis ehk koos Tallinna raehärradega osaleda all-linna kohtukaasuste arutamisel. Seda, et Taani asehalduri, Tallinna

linna ja Harju-Viru vasallide kohtumõistmine ei olnud 14. sajandil veel tingimata lahutatud, tõendab ka näiteks Nicolaus Smeti 1332. aastal antud rahutootus, millega Smet lubas Toompea linnusepealikule Marquardus Breydele, rüütel Helmoldus de Saghele ja Tallinna raele, et loobub tulevikus vasalle ja raadi kahjustamast.²⁷

Nii lepituskokkulepe kui ka vaenus olid ühendatud laialt tuntud loos Riisipere mõisniku Johannes von Üxküllil hukkamisest Tallinna raekohtu otsuse põhjal 1535. aastal. Oma talupoja tapmise eest kohtu alla antud Üxküll pakkus seegihaigetele ühe küla ning iga aasta oma elu lõpuni lasti rukist, Tallinna linnale aga 1000 marka. Niisiis taotles ta lepituskokkulepet, kuigi vähemalt teadaolevalt puudus selles hüvitis tapetu suguvõsale. Raad ei võtnud sellist pakkumist vastu, ka lükkasid raehärrad tagasi Tallinna komtuuri armuandmispalve. Johannes von Üxküllil hukkamise järel alustas tema sugulane Konrad von Üxküll Tallinna vastu vaenust, mille lõpetas alles Üxküllide suguvõsa rahutootus 1551. aastal.²⁸

Kiriklik arusaam kuritööosaliste lepitamisest

Uustestamentlik tõlgendus ei kaotanud antiikaegset arusaama vereohvri, veritasu ja patustaja surma lepitavast ja õiglust jalule seadvast tähendusest, lisas sellele aga kontseptsiooni Kristuse surma ja tema vere lepitavast ja lunastavast jõust.²⁹ See ärgitas mitmeid vara- ja kõrgkeskaegsed autoreid käsitlema vereohvrit oma kirjatöodes. Eriti keskaegsete müstikute arusaamades omandas tähtsa koha

²⁴ Revaler Urkunden und Briefe, nr. 18.

²⁵ Revaler Urkunden und Briefe, nr. 22.

²⁶ Vt. Fr. G. von Bunge. Das Herzogthum Estland, lk. 372.

²⁷ LUB. Bd. II, nr. 748.

²⁸ E. von Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals, lk. 81–82; P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, Bd. 15). Köln, Wien, 1973, lk. 52, 119, 319; J. Lossius. Drei Bilder aus dem livländischen Adelsleben des XVI. Jahrhunderts. I. Leipzig, 1875, lk. 23–36.

²⁹ Vt. lähemalt A. Angenendt. Geschichte der Religiosität im Mittelalter (4. Aufl.). Darmstadt, 2009, lk. 360–361, 365, 367.

mitte üksnes Kristuse lunastussurm, vaid ka tema kannatuse mälestamine (*memoria passionis*) kui osa patukahetsusest.

Wormsi piiskopi Burchardi (srn. 1025) kirikuõigusliku käsiraamatu „*Decretum*”³⁰ 19. raamat nägi mitte ainult tavalistele patustajatele, vaid ka kurjategijatele ette pikaajalist kiriklikku patukahetsust, peamiselt ülikarmi paastumist. Kirikliku karistuse eesmärk oli võimaldada süüdlasele taas jumalaarmust osasaamist.³¹ Samas hakati juba hiljemalt 8. sajandil asendama meelearandustegusid rahalise kompensatsiooniga või lasti neid tasu eest sooritada kellelgi teisel.³² Seda ei tohi segi ajada kanoonilise õiguse nõudega, mille kohaselt kirikliku patukahetsuse ja meelearanduse hulka kuulus kahju aineeline hüvitamine (ld. *restitutio*). Hüvitamisest seati sõltuvasse pihisakramendist osasaamine; hüvitise nõude pidi esitama pihiisa. Mõned kanoonilisele õigusele pühendatud tööd käsitlesid hüvitamist väga põhjalikult, see puudutas väga erinevaid juhtumeid alates tühisest varalisest kahjust kuni tapmiseni. Viimasel juhul tuli välja arvestada ohvri potentsiaalsed tulud tema normaalse eluea korral ja hüvitada need tema lähedastele.³³ Kuna kahju ainelist hüvitamist nägid ette ka ilmalikud seadused, võisid pihiisa ja kohtuniku nõudmised kokku langeda, rikkumised tuli heastada nii ilmalikus kui ka vaimulikus liinis – seda nii selleks, et vabaneda kohtulikust jälitamisest, kui ka selleks, et saada uuesti armulauda.

Mida enam tugevnes ristiusu kiriku mõju, seda sagedamini kuulus hüvitise hulka ka ohvri kirikliku mälestamise korraldamine. Lahkus ju ohver elust ette valmistamata, viimse sakramendita, ning vajadus hoolitseda tema hinge eest teispoolsuses oli selle võrra suurem.

Kõrg- ja hiliskeskaegsete lepituskokkulepete juurde kuulus sageli kabeli või vikaaria asutamine, muul viisil mälestusteenistuste tellimine või palverännakule minek, samuti ohvrite mälestusmärgi rajamine, sageli risti püstitamine kuriteopaika. Mälestamise kohustus võis lepitusaktiga kaasneda väga erinevate konfliktide puhul, osapooltena esinesid eri seisustest üksikisikud, aga ka maahärrad, linnad ja aadlisuguvõsad.³⁴ Näiteks asutasid Magdeburgi raad ja kodanikkond vastavalt paavst Johannes XXII 1331. aastal väljastatud absoluutsioonibulla tingimustele lepituseks piiskop Burchard III tapmise eest 1325. aastal neli altarit Magdeburgi toomkirikus ja Matteuse kabeli Ristija Johannese kogudusekiriku surnuaial.³⁵

Klassikaline „lepitusvikaaria” rajati 1319. aastal Haapsalu toomkirikusse Riia praosti Wedekinuse tapmisega kaasnenud kokkupõrkes hukkunute mälestuseks. Praosti tapmisel ja vikaaria asutamisel oli pikk eellugu. 1303. aastal läänistas Taani kuningas Erik VI Menved Eestimaa hertsogkonna kuueks aastaks oma nooremale vennale Christophile, järgmisel aastal sõlmisid Liivimaa ordumeister ja käsknikud, piiskopid, kapiitlid, Harju-Viru rüütelkond ja Tartu ning Saare-Lääne vasallid kokkuleppe hoida Liivimaast eemal igasugune võõrvõim. Samal ajal oli ordu vaenujalal Riia linnaga, Saare-Lääne piiskop aga hakkas kalduma ordu vastu. Riia praost Wedekinuse, Saare-Lääne piiskopi Konradi sugulane, oli paavstikuurias teinud kihutustööd Saksa ordu vastu. Riia kapiitel läks oma praostiga tülli ja kihutas ta minema. Wedekinusel õnnestus siiski kahe Riia toomherra, mõnede Saare-Lääne piiskopi vasallide ning teiste piiskop Konradi teenistuses olnud meeste abiga

³⁰ Vt. G. Austin. Jurisprudence in the Service of Pastoral Care: The *Decretum* of Burchard of Worms. – *Speculum* 2004, nr. 4, lk. 929–959, siin eriti lk. 931–932.

³¹ D. Willoweit. Unrechtsfolgen in Hof- und Dienstrechten, lk. 126.

³² Vt. nt. R. Kotje. Bußbücher. – *Lexikon des Mittelalters*. Bd. II. München, Zürich, 1983, veerg 1119.

³³ Th. N. Tentler. Sin and Confession on the Eve of the Reformation. Princeton, New Jersey, 1977, lk. 340–343.

³⁴ D. W. Poock. Sühne durch Gedenken – Das Recht der Opfer (12.–16. Jahrhundert). – *Die Legitimität der Erinnerung und die Geschichtswissenschaft*. Hrsg. von C. Wischerman (Studien zur Geschichte des Alltags, Bd. 15). Stuttgart, 1996, lk. 129.

³⁵ *Germania sacra. Historisch-statistische Beschreibung der Kirche des alten Reiches. Die Bistümer der Kirchenprovinz Magdeburg. Das Erzbistum Magdeburg. Erster Band, erster Theil. Das Domstift St. Moritz in Magdeburg*. Bearb. von G. Wentz und B. Schwineköper. Berlin, New York, 1972, lk. 30–32.

käskämluse käigus uuesti praosti eluruumidesse siseneda. Tema vastased Riia kapiitli liikmete hulgast kutsusid abilisi Riia kodanike seast, otse toomkirikus puhkes lööming ning 1305. aasta 23. veebruaril sai Wedekinus koos paarikümne mehega oma poolehoidjate seast surma. Sellele järgnes aastatepikkune vaen hukkunute omaste ja löömingus osalenud riialaste suguvõsade vahel. 1307. aastal saavutas Saare-Lääne piiskop Konrad riialastega esialgse lepituse.³⁶

Jättes siinkohale kõrvale poliitiliste suhete rägastiku, mis oli otsesemalt või kaudsemalt Wedekinus juhtumi taga, on käesolevas seoses asjakohane mainida, et lõplik lepitus Saare-Lääne piiskopi ja Riia vahel saavutati alles 1319. aastaks ning üheks lepituse märgiks oli vikaaria asutamine Haapsalu toomkirikusse ning eestpalvete tellimine hukkunute mälestuseks mitmelt kloostrilt.³⁷ Juba 1312. aastal sõlmisid Saare-Lääne piiskop Hartung ja tema vasallid ning Riia raad ja kodanikud Riia peapiiskopi Friedrich von Pernsteini vahendusel lepingu, mis nägi ette altari rajamist ja mälestusteenistuste sisseadmist nii Riia frantsisklaste kui ka dominiiklaste kirikus, hukkunute eestpalvesse võtmist kõigis kloostrites Liivimaal, samuti Lübeckis, Rostockis, Stralsundis, Wismaris ja Ojamaal. Kolm Riia kodanikku tuli saata palverännakule Neitsi Maarja kirikusse Prantsusmaale Rocamadouri. Kokkuleppe järgi ei olnud osapooltel edaspidi õigust selles tüliküsimuses kohtusse pöörduda.³⁸

1319. aastal sõlmitud leping Saare-Lääne piiskopi Hartungi ja Riia kodanike vahel tõi ära ka 21 hukunu nimed. Selle „sõbraliku kokkuleppe“ (*compositio amicabile*) kohaselt pidi Riia raad rajama Haapsalu toomkirikusse vikaaria Kristuse, Neitsi Maarja ja kõigi pühakute auks ja ostma selle ülal-

pidamiseks Saare-Lääne piiskopi vasallilt Johannes de Bixehovedelt, kes oli kättemaksuks oma sugulaste tapmise eest vangistanud mõned riialased, 250 marga hõbeda eest 12 adramaad Saare-Lääne piiskopkonnas: 8 *Kowrevere*'s ja 4 *Saltovere*'s. Vikaaria presentatsiooniõigus pidi esimesel korral kuuluma Johannes de Bixehovedele, teisel korral Wedekinus loo ajal piiskopitoolil olnud Konradi ja Wedekinus enda sugulastele, pärast seda aga Saare-Lääne kapiitlile. Lisaks sellele pidi Riia kapiitel määrama hukkunute igapäevaseks alaliseks mälestamiseks ühe altari Riia toomkirikus, sellele järgnesid juba 1312. aasta kokkuleppest osaliselt tuntud, ent nüüd mõnevõrra laiendatud tingimused: altari rajamine Riia dominiiklaste ja frantsisklaste kirikusse ning igapäevase alalise missa pidamine nendel altaritel, samuti hukkunute mälestamine kõigis Liivimaa ja Visby, Bremeni, Stade, Hamburgi, Lübecki, Wismari, Rostocki, Stralsundi ja Greifswaldi kloostrites, kus aasta jooksul tuli pidada 1000 missat ja vigiili. Lepingu sõlmimisele (15. juuni) järgneval Ristija Johannese päeval (24. juunil) tuli kõigis Riia kirikutes välja panna kirstukatetega surnuraamid ja pidada vigiile ning missasid koos kellalöömisega, nagu olnuks tegu hukkunute matustega. See kokkulepe sõlmiti kõigi Riias tapetute hingede päästmiseks.³⁹ 15. juunil Lihulas välja antud dokumenti oli arvatavasti pikemalt ette valmistatud, sest juba 16. juunil teatas frantsisklaste *Saxonia* provintsiaal tapetute osadusse võtmisest kõigis tema provintsi 86 kloostris.⁴⁰ Provintsiaal andis korralduse välja Avignonis ja võib oletada, et selle taga oli juba 1312. aasta lepingut vahendanud Riia peapiiskop Friedrich, kes kuulus frantsisklaste ordule ja veetis suurema osa oma piiskopiaastatest Avignonis.⁴¹

³⁶ Nachgelassene Schriften von Dr. phil. h. c. Nicolaus Busch. Inhalt: 1. Verzeichniss von Dr. Nicolaus Buschs Schriften, Vorträgen und Mitteilungen aus den Jahren 1889–1933. 2. Geschichte des Bistums Ösel bis zum Jahre 1337. Bearb. von L. Arbusow. Riga, 1934, lk. 59–70.

³⁷ Nachgelassene Schriften von Dr. phil. h. c. Nicolaus Busch, lk. 70–71.

³⁸ LUB. Bd. II, nr. 637.

³⁹ LUB. Bd. II, nr. 667.

⁴⁰ LUB. Bd. II, nr. 668.

⁴¹ Vt. N. Rand. Millest kõneleb Riia peapiiskopi Friedrich von Pernsteini (1304–1341) raamatukogu? – Tuna 2005, nr. 2, lk. 15.

1371. aasta vikaarialepingu osapooled

Ent pöördugem tagasi Lode ja Yckeskulle loo juurde. Nagu eespool mainitud, ei osuta ei Märjamaa vikaariaga seotud dokumendid ega muud allikad sellele, mis võis olla Hinko de Yckeskulle ning Nicolaus de Lode ja Tylo Houwenpe vahelise kokkupõrke põhjuseks, ent ühe võimalusena võiks kõne alla tulla tüli maavalduste pärast. Märjamaa kiriku lähistel jooksid kokku mitme ümbruskonna vasallivalduse (Kasti, Lümandu, Velise, Vigala, Vaimõisa, Haimre) piirid, kiriku lähistele jäi ka Saksa ordu Liivimaa harule kuulunud Sõtke mõis. Millal ordu selle omandas, ei ole teada. Kindlad teated Sõtke kuulumisest ordule pärinevad alles hiliskeskajast.⁴²

Juba esimene Saare-Lääne piiskop Gottfried (1228–1229) hakkas oma piiskopkonnas vasallidele maid läänistama. Stiftifoogtikas määras Gottfried Johannes de Lode, kes sai arvatavasti samuti Gottfriedilt läänivalduse, mis võib-olla asus Kullamaa, hilisema Koluvere (sks. *Lohde*) linnuse ümbruses.⁴³ Loded pidid kuuluma legaati Balduinuse pooldajate hulka, sest mõõgavennad – legaadi vastased – hävitasid Kullamaa linnuse.⁴⁴ Ajavahemikus 1234–1237 ehitasid Johannes de Lode pojad Odwardus ja Hinricus uue linnuse, sedapuhku vanast Kullamaa linnusest veidi eemale, Koluvere kohale. Lodede positsioon sattus ohtu, kui Modena Wilhelm

pani 1234. aastal ametisse uue Saare-Lääne piiskopi Heinrichi, kes hakkas oma eelkäija läänistatud valdusi tagasi nõudma. Vennad Loded ei olnud nõus oma valdusi loovutama ja Wilhelm pani nad seepeale kirikuvande alla, ning kui see ei aidanud, andis 1238. aasta veebruaris Saksa ordule korralduse Odwardus ja Hinricus nende valdustest välja kihutada – oli ju ordu saanud osa piiskopkonna maid tingimusel, et osutab piiskopile sõjalist kaitset. Loded taandusid Tallinna ja Taani kuningas läänistas neile valdusi Põhja-Eestis.⁴⁵

Lodedele jäi või omandasid nad 13. sajandi teisel poolel Läänemaal siiski valdusi, mis võisid olla võrdlemisi suured. 13. sajandi viimasest veerandist pärit Harju- ja Läänemaa vahelise piiri kirjelduse järgi olid nende valduses alad Mustojast ja Kabalast läänes (valduste ulatus dokumendist ei selgu), lisaks kuulus Odwardus de Lodele Kirivere (*Kirrevere*) veski Varbola lähedal Lääne- ja Harjumaa piiril.⁴⁶ Lodede käes olid keskajal ka Kõrvetaguse ja Vaimõisa.⁴⁷

Lodede maaomanikuambitsioonidest annab tunnistust üks hiline, 1528. aastast pärit vahejuhtum, kui Tallinna ja Saare-Lääne piiskop Georg von Tiesenhausen lepitasku Kukruse Fromhold Lode ja Vigala Otto Üxkülli vahel Loodna mõisa pärast tekkinud lahkkelisid. Tüli käigus püüdis Otto Lode Taani kuninglike ürikutega tõen-

⁴² Paul Johanseni arvamus, et Sõtke sattus ordu valdusse juba 1238. aastal, ordu ja Saare-Lääne piiskopi vahelise kokkuleppe tulemusel (P. Johansen. *Die Estlandliste des Liber Census Daniae*. Kopenhagen, Reval, 1933, lk. 360–361), ei ole leidnud toetust: piiskop mainib 1238. aasta kokkuleppes maade üleandmist ordule tulevikus ega täpsusta nende koosseisu. Kui Sõtke nende maade hulka aga tõesti kuulus, pidi ordu selle piiskopile 1254. aasta maadevahetuse lepingu järgi tagastama (LUB. Bd. III, nr. 156; LUB. Bd. VI, nr. 2735, nr. 2736; J. Ulutos. *Cotze und Sorve und die quarta des Ordens in Läänemaa*. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat / *Annales Litterarum Societatis Esthonicae* 1937. Tartu, 1938, lk. 202, 210–212). Vt. ka K. Markus. *Raplamaa kirikud*. Tallinn, 2002, lk. 34 ja viide 65.

⁴³ P. Johansen. *Die Estlandliste*, lk. 716, 820, 877.

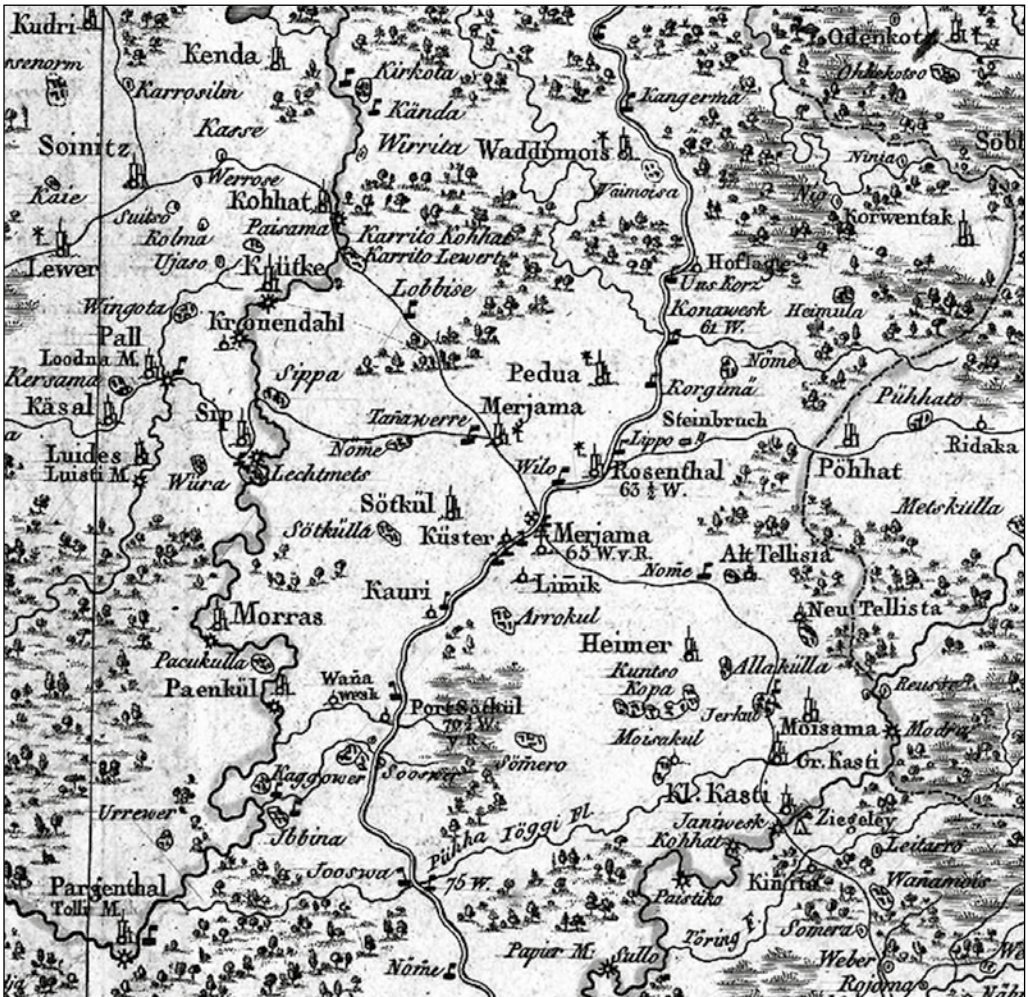
⁴⁴ H. Hildebrand. *Livonica*, nr. 21, [24].

⁴⁵ P. Johansen. *Die Estlandliste*, lk. 820–821; LUB. Bd. VI, nr. 2723, nr. 2724.

⁴⁶ LUB. Bd. III, nr. 439b.

⁴⁷ 1426. aastal pantis Herman Lohde (Lode) Kõrvetaguse ja Vaimõisa Ludwig Kalvele, 1533. aastal müüs Richard Lohde mõlemad maha Gerdt Drolshagenile (Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f. 854, n. 2, s. 2323, fol. 47r). 1732. aasta Läänemaa meeskohtu otsuse kohaselt pidi Vaimõisa Drolshagenile kuuluma juba varem, kuna 1529. aastal olevat Drolshagen selle müünud Claus Ungernile (Est- und Livländische Briefflade. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands. Hrsg. von Fr. G. von Bunge, R. von Toll. Erster Theil. Dänische und Ordenszeit. Bd. I. Reval, 1856, nr. 963).

Märjamaa ümbrus Ludwig August krahv Mellini Liivimaa atlas (1798).

dada, et juba Taani kuningas Knud VI oli 1196. aastal läänistanud tema esiisale rüütel Odwardus Lodele teenete eest võitluses Eestimaa paganate vastu Völe (*Woljell*), *Kyde*, *Lehtse* (*Lechts*), *Kalvi* (*Pödes*), *Purtse* (*Isen*), *Kohtla* (*Kochtel*) ja *Loodna* (*Pall*), mille juurde kuulusid ka *Sipa* (*Libbel*) ja *Tolli* (*Paritell*). 1222. aastal olevat *Valdemar II* need valdused omalt poolt kinnitanud *Odwarduse* pojale *Hinricusele*. Kui Läänemaa vastavalt Taani kuninga ja Saare-Lääne piiskopi vahel sõlmitud lepingule 1238. aastal piiskopile läks, jäid *Hinricus Lode* järel-

tulijad endiselt *Loodna* omanikeks, kuni *Fromhold Lode* isa *Hans* müüs *Sipa Tülenile*, tema venna *Helmoldi* poeg *Herman* aga 1505. aastal *Loodna Otto Üxküllile Vigalast*. Kui nüüd *Fromhold Lode* tuli meelde tuletama, et *Loodna* on alates 1196. aastast kuulunud tema esiisadele, lubas *Otto Üxküll* mõisavalduse müügi korral *Fromhold Lodele* ja tema pärijatele eelisõigust.⁴⁸

Taani ajal oli *Harju-Viru* maanõukogus vähemalt neli *Lodet*. *Nicolaus de Lode* nimelist isikut kohtame kaudselt mainituna 1361. aasta 24. juunil, mil tema poeg *Hen-*

⁴⁸ Est- und Livländische Brieflade. Bd. I, nr. 955; EAA, f. 863, n. 1, s. 29, fol. 385r.

rich ja vend Henneke müüsid Henricus Wackele Võle (*Wolghe*) mõisa ja kaks küla, mille Nicolaus oli väidetavalt saanud juba Taani kuningalt ja Saksa ordu kõrgmeistrilt.⁴⁹ Paul Johansen arvab põhjendatult, et selleks ajaks pidi Nicolaus olema surnud, 1371. aastal tapetuna mainitud Nicolaus de Lodet ei pea aga ei Johansen ega Otto Magnus von Stackelberg Võle mõisa omanikuga identseks. Samas ei ole neil ka õnnestunud näidata, kuhu kuuluks sel juhul tapetud Nicolaus Lodede genealoogias.⁵⁰ Sama hästi võiks arvata, et surmatu oli siiski Võle mõisa omanik, veretöö toimus millalgi enne 1361. aasta 24. juunit, ja võimalik, et just tapmine ajendas või sundis Nicolause venda ja poega valdusi müüma.

Otto de Lode, kes koos Christianus Scherembekega Tallinna raele vikaariakapitali üle andis, võis olla 1361. aastaks surnud Nicolause vend, mis seletaks hästi tema osa vikaaria eest hoolitsemisel. 1333. aastal tunnistasid vennad Nicolaus, Otto ja Johannes de Lode, et nende ema Eylikese maja Tallinnas tuleb pärast tema surma müüa ja jagada raha suguvõsa hingeõnnistuse huvides Niguliste ja Oleviste kiriku ning mõlema Tallinna seegi ning sealsete kirikhärrade ja seegipreestrite vahel.⁵¹ Tõsi küll, 14. sajandil oli Lodede suguvõsas veel vähemalt üks Otto ja üks Otte,⁵² kes samuti tuleksid vikaariakapitali vahendajatena kõne alla.

Houwenpede vasallisuguvõsa valduses oli Paul Johanseni arvates 14. sajandil Haiba

(Hageri khk.). Et Taani hindamisraamatu järgi, s. o. arvatavasti 1240. aastate seisuga, kuulus Haiba (*Howympæ*) Lodedele, on Johansen oletanud, et Houwenped võisid olla Lodede allvasallid.⁵³ Kummagi väite kinnituseks ei ole siiski õnnestunud leida ühtegi dokumenti, Houwenpede seost Haibaga näib kinnitavat üksnes Taani hindamisraamatus esineva kohanime ja suguvõsa liignime kokkulangevus. 1395. aastal läänistas Saksa ordu Liivimaa meister Wennemar von Brüggenny Haiba (*Howenpe*) koos arvukate teiste valdustega sootuks rüütel Everhard van Bodercke (teise nimega Wekebrod).⁵⁴

Johannes Houwenpe (vanem) esineb Harju-Viru vasallide seas juba 1325. aastal,⁵⁵ 1332. aastal oli ta Toompea linnusepealiku kohtukaasistujana ja 1337. aastal tunnistajana juures Helmoldus de Saghe Padise kloostri teatud annetuse vormistamisel.⁵⁶ Houwenpe suguvõsa liikmete seas oli juba 14. sajandil ka Tallinna kodanikke. Millalgi enne 1341. aastat oli Johannes Havempe tütar abiellunud tallinlase Lodwicus Wysega.⁵⁷ 1358. aastal andis Johannes Hauenpe, võib-olla eespool nimetatud Johannese poeg, koos rohkem kui saja teise linlasega (nimekiri rae märkmeteraamatus on jäänud lõpetamata) kodanikuvande.⁵⁸ Aastail 1371–1372 ja 1378–1379 avaldas Tallinna raad Henneke (Johannes) Hawenpele turvet,⁵⁹ 1385. aastal oli Henneke naine Gertrudis sunnitud Willekinus van Ghochi kasuks loobuma Niguliste kiriku kellatorni vastas asuvast majast, mille

⁴⁹ LUB. Bd. II, nr. 986.

⁵⁰ P. Johansen. Die Estlandliste, lk. 878; Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil: Estland. Bd. I. Bearb. von O. M. von Stackelberg. Görlitz, 1931, lk. 683.

⁵¹ Revaler Urkunden und Briefe, nr. 13.

⁵² Vt. P. Johansen. Die Estlandliste, lk. 878.

⁵³ Samas, lk. 374, 856.

⁵⁴ LUB. Bd. VI, nr. 2927.

⁵⁵ P. Johansen. Die Estlandliste, lk. 374; vt. ka LUB. Bd. II, nr. 713 (*Hennekinus Haukimpe*).

⁵⁶ LUB. Bd. III, nr. 750a, nr. 780a.

⁵⁷ Das älteste Wittschopbuch der Stadt Reval (1312–1360). Hrsg. von L. Arbusow (Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands. III. Folge I. Bd. Revaler Stadtbücher I). Reval, 1888, nr. 519.

⁵⁸ Tallinna märkmeteraamatud 1333–1374 / Libri de diversis articulis 1333–1374. Hrsg. von P. Johansen (Tallinna Linnaarhiivi väljaanded 8 / Publikationen aus dem Stadtarchiv Tallinn 8). Tallinn, 1935, nr. 509.

⁵⁹ Katkendid Tallinna esimestest turberaamatutest 1365–1458 / Revaler Geleitsbuch-Bruchstücke 1365–1458. Bearb. von P. Johansen (Tallinna linna arhiivi väljaanded 4 / Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv 4). Tallinn, 1929, nr. 163, 189, 199, 359.

abielupaar oli juba varem pantinud.⁶⁰ Tallinnas aastatel 1358–1379/85 mainitud Johannes võib olla identne Hennekega, kes müüs 1373. aastal majapidamise (*locum curiae*) Laokülas (*Laydes*).⁶¹ 1392. aastal loovutasid vennad Nicolaus ja Hermannus Houwenpe oma emalt päritud maja Pika Jala värava juures (*juxta valvam longi montis*) mõõgasepp (*swertvegher*) Conradusele.⁶² Mäletatavasti käisid samad vennad arvatavasti mõni aasta varem koos vasall Bartholomeus de Velyniga Märjamaa vikaaria asjus Saare-Lääne piiskopi juures, misjärel piiskop palus Tallinna rael vikaaria kapitali arestida. Nicolausele ja Hermannusele eelnenud põlvkonna Houwenpedest on teada ainult kaks meest: tapetud Tylo ja Tallinna raelt turvet saanud Henneke.⁶³ Emb-kumb neist võis olla vendade isa, piiskopi juures pidid nad käima kui tapetu lähisugulased. 15. sajandiks on Houwenped tavalised tallinlased,⁶⁴ nende sugulussidemed 14. sajandi esimesel poolel allikates esineva kannupoisi Johannesega ja sajandi viimasel kolmandikul mainitud Hennekega ei ole jälgitavad.

Üxküllid olid keskajal Riia peapiiskopi ja Saare-Lääne piiskopi vasallid.⁶⁵ Johann von Bardewis, kellele 1257. aastal läänistati Üxsküla, esineb Saare-Lääne piiskopi vasallina juba 1241. aastal, ent ilmselt oli suguvõsa hiljemalt 13.–14. sajandi vahetuseks vasallivaldused Läänemaal mineta-

nud.⁶⁶ 14. sajandi Üxküllide seas tuntakse kaht Hinricuse-nimelist: üks neist, Üxsküla ja Jersika (*Gerzike-Dubene*) kannupois, suri enne 1348. aastat, teine, eelmise poeg, loobus 1348. aastal oma osast suguvõsa valdustes Riia peapiiskopkonnas ning asus millalgi pärast seda Saare-Lääne piiskopkonda, kus temast sai Üxküllide genealoogi Michael von Taube arvates Läänemaa Üxküllide haru esiisa. Taube väide, et Läänemaal mainitakse teda esmakordselt 1371. aastal,⁶⁷ rajaneb siiski üksnes Paul Johanseni koostatud regestil 1371. aasta ürikust, mis ei ütle Üxküllide seose kohta Läänemaaga tollal aga midagi kindlat. Vähemalt ei ole õnnestunud leida ühtegi teist allikat, mis kõneleks Hinricus Üxküllist Läänemaal 1371. aastal või vahetult enne või pärast seda. Niisiis on tegelikult teada vaid see, et ta oli millalgi enne 1371. aasta 30. septembrit osaline veretöös, mis suure tõenäosusega leidis aset Märjamaa kandis. Astaf von Transehe Roseneck peab Läänemaa (Vigala) Üxküllide haru rajajaks alles 14. sajandi lõpul allikatesse ilmuvat Nicolaus Üxkülli. Tema poeg Hinricus oli aastatel 1419–1456 Tallinna piiskop, lisaks kuulus sellesse suguvõsasse veel vähemalt viis Tallinna, Tartu või Saare-Lääne toomhärrat.⁶⁸

Hiliskeskajal olid Loded ja Üxküllid ilmselt Läänemaa võimsaimad vasallid, kes mitte alati polnud vaenujalal. Nii palus Karksi foogt

⁶⁰ Das drittälteste Erbebuch der Stadt Reval (1383–1458). Hrsg. von E. von Nottbeck (Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands. III. Folge III. Bd. Revaler Stadtbücher III). Reval, 1892, nr. 91; vt. ka Das zweitälteste Erbebuch der Stadt Reval (1360–1383). Hrsg. von E. von Nottbeck (Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands. III. Folge II. Bd. Revaler Stadtbücher II). Reval, 1890, nr. 734. Tegu oli kinnistuga, mis asus tänapäeva Rüütli 4 kohal (TLA, f. R-242, n. 1, s. 128, fol. 12r).

⁶¹ LUB. Bd. III, nr. 1092; P. Johansen. Die Estlandliste, lk. 466; P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch, lk. 428.

⁶² Das drittälteste Erbebuch der Stadt Reval, nr. 288.

⁶³ Vt. P. Johansen. Die Estlandliste, lk. 855.

⁶⁴ Vt. P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch, lk. 428.

⁶⁵ P. Johansen. Die Estlandliste, lk. 861; M. Taube. Die von Uxkull. Genealogische Geschichte der Gesamtfamilie von Uxkull, Bd. II (Stammhaus Schloss Fickel), 1229–1936. Tallinn, 1936, lk. 5, 42.

⁶⁶ Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaft. Teil: Livland, Bd. I. Bearb. von A. von Transehe-Roseneck. Görlitz, 1929, lk. 507.

⁶⁷ M. Taube. Die von Uxkull, lk. 7, 42.

⁶⁸ Genealogisches Handbuch. Teil: Livland. Bd. I, lk. 507–508; 1389. aastal loovutas Bartholomeus Tisenhusen mitmed oma valdused, sealhulgas Vigala (*Sickenkoschka*) küla Hinke Livele tema maade vastu Läti aladel (Est- und Livländische Brieflade. Bd. I, nr. 74). Niisiis ei olnud Vigala tollal veel Üxküllide käes. Velise Üxküllide haru sai alguse alles 16. sajandi lõpul (Genealogisches Handbuch. Teil: Estland. Bd. I, lk. 477–481, 499).

1427. aastal Otto Lodel ja Diedrich Üxküllil (Ixxküllil) võtta foogti saabumiseni oma järelevalve alla Valgu (*Walkede*) mõis Märjamaa kihelkonnas, mille rüütel Wilhelm von Varnsbech pantis 1000 marga eest Viljandi komtuurile ja Karksi foogtile.⁶⁹

Tallinna rae osalus vikaariate rahastamise korraldamises ja aadlike vikaariad

Kuigi enamik Tallinna kirikute, kloostrite ja kabelite vikaariaid, mille kohta on täpsemaid andmeid, oli rajatud mitteaadlikest linnarahva – üksikisikute, perekondade, ametialaste või usuliste ühenduste poolt –, ei puudunud Tallinna all-linnast ka vasallide asutatud vikaariad. Toomkiriku kohta säilinud andmed on küll väga napid, ent võib arvata, et sealsetest vikaariatest enamik oli aadlike või vaimulike asutatud. Nii kinkisid 1319. aastal Tallinna kanoonik Johannes von Revel ning tema vennad ja vennapojad toomkirikule vikaaria ülalpidamiseks Salatse (*Sallowall*) küla Lääne-Virumaal, et mälestada kadunud rüütel Johannes von Revelit ning teisi Reveli perekonna liikmeid; vikaaria patronaadiõigus pidi jääma perekonnale.⁷⁰ Millalgi enne 1389. aastat oli oma vikaaria Tallinna toomkirikusse asutanud Rosenite perekond, kelle läänivaldused asusid Juuru, Keila ja Rapla kihelkonnas.⁷¹

Selles, et Loded usaldasid oma vikaaria intresside maksmise Tallinna raele, ei olnud midagi erandlikku, samal viisil olid rae järelevalve all mitmete vikaariate kapi-

talid. Enamik neist vikaariatest asus Tallinna all-linnas, ent leidis ka erandeid. Üheks põhjuseks, miks raad sellist ülesannet täitis, võis olla pankade puudumine ja vaba (sula)raha vähesus Liivimaal.

Varaseim teade vasalli asutatud vikaariast all-linnas pärineb 1342. aastast, mil rüütel Helmoldus de Saghe rajas Tallinna Niguliste kiriku surnuaia Barbara kabelisse vikaaria Jumala, Neitsi Maarja ja Püha Barbara auks, selle ülalpidamiseks määras ta saja marga suuruse kapitali, pantides tagatiseks kümme adramaad Lohu külas. Vikaar pidi iga päev mälestama Helmolduse, tema abikaasa, tema eelkäijate ja tulevikus ka järeltulijate hingi, vikaarikoha andis rüütel preester Henricus Dunevarile. Pärast Helmoldus de Saghe surma pidi vikaaria patronaadiõigus minema Tallinna raele, Tallinna piiskopi või kapiitli sekkumisel vikaaria toimimisse tuli Tallinna rael vikaaria ülalpidamiseks määratud sada marka jagada vaestele.⁷² 1376. aastal, kui Saghe oli juba ammu surnud, ostis Tallinna komtuur Heinrich von Eppenhuseen raele panditud kümme adramaad Lohul välja, makstes raele sada marka, mille intresside eest pidi vikaaria edasi funktsioneerima endistel tingimustel.⁷³

Helmoldus de Saghe vikaaria Barbara kabelis oli kindlasti olemas veel 1398. aastal, mil raad tasus endiselt kuue marga suurust aastarendist.⁷⁴ Millalgi pärast Dunevari oli vikaariks Hinrick van der Beke, hilisem Tallinna ja Tartu toomhärra.⁷⁵ 14. sajandi lõpul või 15. sajandi algul Saghe vikaaria siiski

⁶⁹ Est- und Livländische Brieflade. Bd. I, nr. 147; LUB. Bd. VII. Hrsg. von H. Hildebrand. Riga, Moskau, 1881, nr. 637.

⁷⁰ P. Johansen. 35 Regesten und Urkunden zur Gütergeschichte Harrien-Wierlands (Harju-Virumaa) im 13. und 14. Jahrhundert. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft / Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1930. Tartu, 1932, nr. 6, lk. 6–7. P. Johansen. Die Estlandliste, lk. 558 on vikaaria asutajana märgitud Odward von Revel.

⁷¹ P. Johansen. 35 Regesten, nr. 29.

⁷² LUB. Bd. II, nr. 808 on tekst editeeritud rae märkmete raamatus leiduva ärakirja järgi, avaldatud ei ole ärakirjale lisatud märkust: *Hec est copia littere sigillate domini Helmoldj de Sagha militis super vicariam beate Barbare virginis quam presentauimus domino nostro commendatorj* (TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 5, fol. 6r).

⁷³ LUB. Bd. III, nr. 1112.

⁷⁴ Das Revaler Pergament Rentenbuch, nr. 1406.

⁷⁵ Das Revaler Pergament Rentenbuch, nr. 1416, nr. 1418; vt. Beke kohta: L. Arbusow. Livlands Geistlichkeit. Mitau, 1904, lk. 13, 212; L. Arbusow. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Dritter Nachtrag. Mitau, 1913, lk. 15.

lakkab olemast,⁷⁶ vähemalt ei mainita seda enam Tallinna rae väljamakstud intresside seas.⁷⁷ Helmoldus de Saghe teised vagad annetused olid seotud Padise kloostriga, kusjuures asjaomaste lepingute sõlmimisel kohtame mitmeid Lode ja Üxküllil loost tuttavaid isikuid. 1326. aastal annetas Helmoldus de Saghe Vasalemma jõe ja Padise kloostri vahele jäävad maad, mille ta oli saanud lääniks Johannes de Lodelt, Lode nõusolekul Padise kloostriks, et seal rajataks Jumala, Neitsi Maarja ja Püha Risti auks vikaaria rüütel Helmolduse ja kogu Saghe suguvõsa hingeõnnistuseks. Saghesid tuli mälestada alaliselt (*in perpetuum*) iga päev, lisaks tähistada eraldi mälestamistega igaühe surma-aastapäeva. Dokumendi tunnistajad olid Johannes de Lode, Fredericus de Wrangle, Bartholomeus de Velin ja Nicolaus de Risebite.⁷⁸ 1328. aasta 14. oktoobril kinnitas selle maa-annetuse Taani kuninga nimel kohtu eesistujana tegutsenud Bertramus de Parenbeke (vikaaria asutamisest ei ole Parenbeke ürikus juttu), Johannes de Lode oli selleks ajaks surnud.⁷⁹ Eespool oli juba juttu Saghe annetustest Padise kloostriks 1332. ja 1337. aastal, mille vormista-

mise juures viibis teiste seas ka Johannes Houwenpe.

Saghe vikaaria Niguliste kirikus kuulus arvatavasti mitte üksnes vanimate aadlike poolt all-linna asutatud vikaariate, vaid ka vanimate all-linna vikaariate hulka üldse, sellest varasem on vaid teade millalgi enne 1326. aastat Henricus Stemeremi poolt asutatud vikaariast Pühavaimu kirikus.⁸⁰ 1325. aastal tellis raehärra Johann Massche enese ja oma perekonna hingeõnnistuseks missasid Oleviste kirikus.⁸¹ 1345. aastal mainitakse esmakordselt vikaariat Niguliste kiriku Margareta altari juures, vikaaria kapitali suurus oli 60 marka hõbedat ja selle oli tõenäoliselt asutanud raehärra Reynekinus Crowel.⁸²

Lodede vikaarialepingu üks osalisi, rüütel Christianus Scherembeke, oli ka ise asutanud Tallinna vikaaria, andes rae käsutusse sada marka, mille kuue marga suuruse aastaintressiga tuli Tallinna Mihkli nunnakloostriks mälestada Scherembeke vanemaid, vikaaria patronaadiõigus oli rael. Neid tingimusi sisaldav sissekanne rae rendiseraamatus näib pärinevat 1393. aastast,⁸³ ent vikaaria oli olemas juba varem: kuue marga laekumist Scherembeke vikaariale märgitakse rae arveraa-

⁷⁶ Vikaaria tegevuse lõppemise asjaolud ei ole teada, kindlasti on aga ekslik Uku Masingu arvamus, et vikaariale tegi lõpu Lohu küla väljaostmine Tallinna komtuuri poolt 1376. aastal (vt. U. Masing. 1343. Vaskuks ja vikaaria Lohult. Tartu, 2002, lk. 66).

⁷⁷ Vt. Tallinna rae rahalisi kohustusi 15. sajandi algul: TLA, f. 230. n. 1, s. Aa 7, fol. 20v–23v ning rae arveraamatutes aastaist 1432–1533: Kämmererbuch der Stadt Reval 1432–1463. Bearb. von R. Vogelsang. Halbbd. I–II (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte. Neue Folge, Bd. 22/1–2). Köln, Wien, 1976; Kämmererbuch der Stadt Reval 1463–1507. Bearb. von R. Vogelsang. Halbbd. I–II (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte. Neue Folge, Bd. 27/1–2). Köln, Wien, 1983; TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 32 (Städtische Kämmerer-Rechnungen 1507–1533).

⁷⁸ LUB. Bd. III, nr. 727a; vt. ka LUB. Bd. II, nr. 735. Fredericus de Wrangle, Hermannus de Laydesi, Bartholomeus de Velini, Otto de Rosise, Helmoldus de Zaghe, Henricus de Virkesi, Bertoldus de Legthesi, Henricus de Parembeki ja Nicolaus Rysbithi nimed on loetletud Tallinna rae märkmeteraamatus, arvatavasti kui kiriklikult mälestatavate isikute omad (Tallinna märkmeteraamatud 1333–1374, nr. 113 – selles editioonis on lause *Iste sunt bene memorie, requiescant in pace* seotud allpool järgnevate nimedega, originaalis (TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 2, fol. 11v) on sissejuhatava lause ja vasallide nimede vahel aga nii suur tühi, et pole täiesti kindel, kas need kaks tekstiosa kuuluvad kokku. Sissekanne ei ole eraldi dateeritud, see asub 1333. ja 1337. aasta sissekannete vahel, kuid pärineb kindlasti hilisemast ajast, sest mitmed loetelus mainitud vasallid olid pärast 1337. aastat veel elus. Mis kaalutlustel on Paul Johansen sellele loetelule tuginedes pidanud seal mainitute surmadataumiks 1343. aastat (vt. nt. Saghe kohta P. Johansen. Die Estlandliste, lk. 905), ei ole selge.

⁷⁹ LUB. Bd. III, nr. 734a.

⁸⁰ Das älteste Wittschopbuch der Stadt Reval, nr. 249. Vt. selle vikaaria kohta ka P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch, lk. 335–336.

⁸¹ LUB. Bd. II, nr. 716.

⁸² Das älteste Wittschopbuch der Stadt Reval, nr. 634, nr. 787; Revaler Urkunden und Briefe, nr. 33.

⁸³ Das Revaler Pergament Rentenbuch, nr. 1412.

matus juba 1369. ja 1372. aastal.⁸⁴ 1390. aastate algul andis Scherembeke raele veel sada marka, mille intressid tuli iga-aastaselt välja jagada seegihaigetele.⁸⁵ Aadlike vikaariaid oli Mihkli kloostris teisigi: 1390. aastal asutas Vicke van Wrangel 150 margaga Mihkli kloostris Venceslause kiriku Neitsi Maarja altari juurde vikaaria oma perekonna hingeõnnistuseks.⁸⁶ Võimalik, et nunnade hulgas oli vikaaria asutanud perekondade liikmeid.

1374. aastal ja veel ühel, võib-olla juba järgmisel aastal maksis raad Claus Pallele vikaaria eest Kullamaal.⁸⁷ 15. sajandi teisel kümnendil tasus Tallinna raad vähemalt 16 vikaaria ja üht Pühavaimu seegivaeste rendist.⁸⁸ Vaid kaks neist – Lode vikaaria Märjamaal ja vikaaria Narva linnusekabelis⁸⁹ – asusid väljaspool Tallinna. Kullamaa vikaaria ei näi Tallinna allikates pärast 1370. aastate keskpaika enam esinevat.

Märjamaa kirik ja Lode vikaaria

Märjamaa kirikhärrad ning sellega ühtlasi Märjamaa kogudusekirikut mainitakse esmakordselt 1364. aasta 25 märtsil, kui paavst Urbanus V andis Märjamaa kirikhärrale Gherlacus de Castellole (Gerlich von Costelenile) Petrus Loyteken'i (teise nimega de Waldeck) surmaga vabanenud keskmise prebendi⁹⁰ Saare-Lääne kapiitlis. Ühtlasi pidi Gherlacus säilitama sissetuleku Märjamaa kirikust – kaheksa marka hõbedat aastas.⁹¹ Järgmine nimeliselt teada olev Märjamaa kirikhärra oli 1381. aastal mainitud Johannes Mekes.⁹²

Nagu mitmed teisedki Eesti maakirikud oli Märjamaa kirik ehitatud kindluskirikuna, arhitektuuriloolistel kaalutlustel peetakse kiriku ehitusajaks 14. sajandi esimest poolt.⁹³ 1521. aastal oli Märjamaa kirikus

⁸⁴ Tallinna wanimad linna arweraamatud 1363–1374 / Die ältesten Kämmererbücher der Stadt Reval 1363–1374. Hrsg. von O. Greiffenhagen (Tallinna linna arhiivi väljaanded 3 / Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv 3). Tallinn, 1927, lk. 13, 30.

⁸⁵ Das Revaler Pergament Rentenbuch, nr. 1411.

⁸⁶ Revaler Urkunden und Briefe, nr. 49.

⁸⁷ Die ältestesten Kämmererbücher, lk. 77, 80.

⁸⁸ Lode vikaariale Märjamaal 8 marka, Niguliste kiriku Barbara kabeli Lucca risti vikaariale 8 marka, raehärra Johan Hervorde vikaariale Sakramendi altaril Pühavaimu kirikus 10 marka, Henneke van Wrangeli kätte 10 marka vikaaria eest, mille oli millalgi enne 1399. aastat asutanud Ludghard Mekes ning mille kapitalisumma – 200 marka – oli vikaaria läänihärra Wrangel andnud rae järelevalve alla (Das Revaler Pergament Rentenbuch, nr. 1442; LUB. Bd. IV, nr. 1489), Hemerde vikaariale Niguliste kiriku Margareta altaril 6 marka, Narva linnusekabeli vikaariale 3 marka, Hinrick van Bremeni vikaariale Margareta altaril Oleviste kirikus 7 marka, Oleviste kiriku esimese missa vikaariale 3 marka, Siimoni ja Juuda altarile Pühavaimu kabelis 7 marka, Mattiase vikaariale Pühavaimu kabelis 6 marka, Matteuse kabelile Niguliste kirikus 6 marka, Christianus Scherembecke vikaariale Mihkli kloostris 7 marka, „Püha Gertrudi majale Pühavaimus“ 15 marka, mille kapitali oli annetanud Johan Hervorde (näib, et Hervorde annetuse eest ehitatud hoonet seegivaestele kutsuti Püha Gertrudi majaks), Herman van der Hove annetatud kapitalist 2 marka missa pidamiseks dominiiklaste Katariina kirikus raepingi ees, Diderick Vitinghoffi asutatud vikaariale Katariina kirikus 5 marka, Bolemani asutatud esimese missa vikaariale Niguliste kirikus 7 marka, Blasiuse altarile Niguliste kirikus 6 marka (TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 7, fol. 20v–23v).

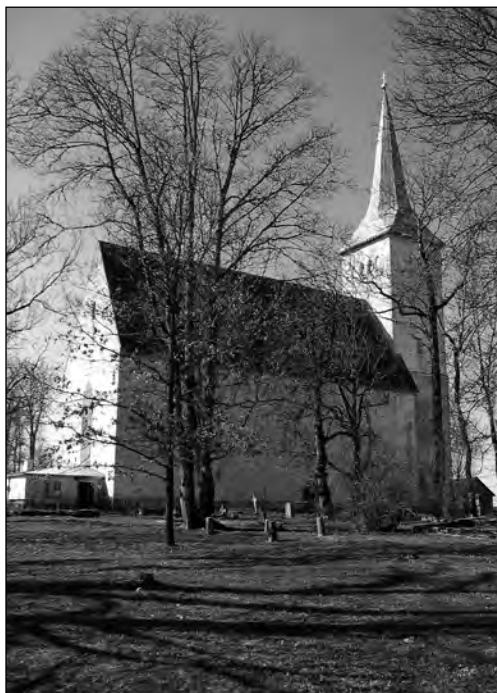
⁸⁹ Narva vikaaria asutas 1392. aastal Tallinna komtuur Arnd van Altena, kes andis Tallinna rae käsutusse 60 marka, mille intresside eest tuli Narva linnuse ees asuvas kabelis Kristuse ülestõusmise altaril alatiselt pidada kaks või kolm missat nädalas ja igal aastal pühapäeval enne suvistepühi vigiile ja hingemissasid kadunud Thyl Rasteyerwe hingeõnnistuseks (T. Kala. Jutulustajad ja hingede päästjad. Dominiiklaste ordu ja Tallinna Püha Katariina konvent. Tallinn, 2013, lk. 335–336).

⁹⁰ Kanoonikute sissetulekuallikad – prebendid – jagunesid suurteks, keskmisteks ja väikesteks vastavalt kanoonikukoha tähtsusele ja prebendi tulukusele.

⁹¹ A. Motzki. Livonica aus den Supplikenregistern von Avignon (1342 Okt. 11 – 1366 Mai 9). – Mitteilungen aus de livländischen Geshichte, 21. Bd. Riga, 1911–1928, lk. 164–165, nr. 141; LUB. Bd. VI, reg. 1184a. Vt. ka L. Arbusow. Livlands Geistlichkeit. Mitau, 1904, lk. 96; L. Arbusow. Livlands Geistlichkeit. Dritter Nachtrag. Mitau, 1913, lk. 110.

⁹² LUB. Bd. III, nr. 1178.

⁹³ Vt. V. Raam. Märjamaa kirik. – Eesti arhitektuur 3. Tallinn, 1997, lk. 107. K. Markus. Raplamaa kirikud, lk. 38.

Märjamaa kirik. Foto: Toomas Tamla

vähemalt kolm altarit: kõrgaltar, millel seisid Neitsi Maarja kuju, Maarja altar ja Anna altar – see, millel peeti Lode mälestusteenistusi. Loded olid teinud kirikule ka annetusi, vähemalt leidus 1521. aastal kirikus Kristuse mantel, mis oli kaunistatud kahe suure Lode vappi kujutava ehisplaadi või -pandlaga (*spange*), Neitsi Maarja altarit ehtis aga antependium 18 Lode vappi kandva ehisplaadi või -pandlaga.⁹⁴

Tallinna rae intressimaksed laekusid Lode vikaariale enam-vähem järjepidevalt alates 1372. aastast, mil Tallinn maksis „Märjamaa

papile” 8 marka. 1374. aastal tasuti 13 marka ja samal või järgmisel aastal (rae 14. sajandi arved ei ole järjekindlalt dateeritud) veel 8 marka.⁹⁵ 1378. aastal võttis vikaaria kahe aasta intressid raelt üle Tallinna asekomtuur Hinricus de Hereke.⁹⁶ Jääb ebaselgeks, mida sellega täpsemalt on mõeldud. 1381. aasta 29. septembril, s. o. Lode vikaaria intresside laekumise järjekordsel tähtpäeval, oli Tallinna raad „Lode missa” eest 16 marka ehk kahe aasta intressid võlgu. Lodedele teatati, et selles asjas esitatud kohtuliku kaebuse tõttu raad tulevikus enam intresse ei maksa. Vikaariat teeninud preestriile tasuti ühe aasta eest siiski kolm marka. Vahepeal andis raad Lode kapitalist 100 marka Rodewyde⁹⁷ vikaariale ja 50 marka Hinrik Krouwelile ja Johan Kulele, kes pidid raele intresse maksma. 1383. aastal maksis raad Lode vikaariale välja 21 marka (s. o. kolme aasta intressid, millest arvati maha varem preestriile makstud 3 marka).⁹⁸ Milles seisnes Lode vikaaria asjas esitatud kaebus ja kes selle esitas, ei ole teada. Võimalik, et selle taga olid Houwenped, kes jäeti lepituskokkuleppes välja – vähemalt 1371. aasta vikaarialepingus ei ole neid mainitud. Houwenpedel võis olla ka muid hüvitise saamise soove, mida Üxküllid ei rahuldanud. Ka Tallinna asekomtuuri sekumine vikaariaintresside maksmisse 1378. aastal võis olla tingitud Houwenpede kaebusest – komtuuri vahenduse palumine kohtuasjades või kohtuvälistes tüliküsimustes ei olnud Tallinnas haruldane. Saare-Lääne piiskopi Winrich von Kniprode korraldus arestida vikaariakapital, mille ta väljastas pärast kohtumist Houwenpedega, võis olla sama

⁹⁴ E. Blumfeldt. Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519–1522. – Ajalooline Ajakiri 1933, nr. 2, lk. 118.

⁹⁵ Tallinna wanimad linna arweraamatud, lk. 55, 64, 75.

⁹⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 6d, fol. 8r, mahatõmmatud lisamärkus üriku ärakirjale (originaali kirjavärs muutmata): *Notandum est quod vicecommendator reualie dominus hinricus de hereke se intromisit redditus huius vicarie, videlicet de duobus annis supersessis elapsis quos integre a nobis subleuauit. Intrromissione autem facta Sub Anno domini 1370 octauo feria secunda post aghate* [8. veebr. 1378]. *Pro quibus omnibus et singulis suprascriptis nos indempnes sponondit preseruare* (1371. aasta vikaarialepingu 16. sajandi koopias (TLA, f. 230, n. 1, s. Bk 1, fol. 100r) see lisamärkus puudub).

⁹⁷ Johannes Rodewidet mainitakse allikates arvatavasti esmakordselt 1371. aastal, mil ta oli Rothgerus de Lapide testamenditaitja (Das zweitälteste Erbebuch der Stadt Reval, nr. 409), tema vikaaria kohta ei ole muid andmeid peale siin mainitud 1381. aasta teate õnnestunud leida.

⁹⁸ LUB. Bd. III, nr. 1177. Vt. ka originaali: TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 5, fol. 16v.

Keskaegse kõrvalaltari asukoht Märjamaa kiriku lõunaseinas. Samasugune altarikoht asub ka kiriku põhjaseinas. Ühel neist kahest kõrvalaltarist võisid toimuda Nicolaus Lode mälestusteenistused. Foto: Toomas Tamla

kaebuse jätk. Võimalik, et Lodede ja Üxküllide vaheline lepituskokkulepe oli sõlmitud Saare-Lääne piiskopi soovitusel või vahendusel. Intresside väljamaksmine 1383. aastal osutab, et selleks ajaks pidi vikaaria osas olema sõlmitud mingi vahekokkulepe, kuigi piiskop Winrichi sekkumine seisis alles ees.

Aastatest 1383–1431 teated maksetest Lode vikaariale puuduvad, see osutab aga vaid lüngale Tallinna rae finantse kajastavates allikates ega tähenda, et makseid tegelikult ei oleks toimunud. Ajavahemikust 1432–1533 on rae arved järjepidevalt säilinud ja tollal maksis raad Märjamaa vikaaria kaheksa marga suurusi intresse regulaarselt. Arvatavasti jätkus see samal viisil hiljemgi, alates 16. sajandi teisest kolmandikust ei ole rae arved

aga enam nii süstemaatiliselt säilinud ja selgelt dateeritud kui varasemal ajal. Kindlasti laekus intress kirikhärrale veel 1550. aastate esimesel poolel.⁹⁹

Raha anti tavaliselt üle vahendaja, sageli mõne Tallinna raehärra kaudu, kelle käest läks see arvatavasti kas Lode perekonnale edasiandmiseks preestrile või otse vikaaria vaimulikule. 1435. aastal saadeti raha raehärra Albert Rumori kaudu Otto Lodele, 1452. aastal kahe aasta eest (16 marka) aga sootuks Conrad Üxküllile. Vaimulike nimesid mainitakse raha maksmisel haruharva ja ka siis ei saa kindlalt öelda, kas tegu oli vikaariat teeninud preestri või raha vahendajaga. Näiteks anti 1449. aastal raha üle „ühele mungale”, 1454. aastal Hermen Oesthove kaplanile Nicolaus Prutzele, 1470. aastal ühele Johani-nimelisele preestrile. Vaid 1478. aastal raha saanud preester Laurencius ja 1531. aastal mainitud preester Antonius olid kindlasti Lode vikaaria vaimulikud.¹⁰⁰

Ei ole teada, kas 14. sajandil hukkunud Lodet 16. sajandi teisel poolel veel mälestati või olid Lodede kaheksa marka saanud lihtsalt Märjamaa kirikhärra iga-aastaseks lisatasuks. Liivi sõja ajal, 1574. aastal, varjusid vene vägede eest kirikusse ümberkaudsed talupojad, venelased ründasid kirikut ja purustasid ukse, 1581. aastal põletas kiriku Poola sõjavägi. Vaevalt usutav, et Lodede intress siis enam laekus. 1716. aastal põles maha Märjamaa vana kirikumõis, mis juba varemgi oli olnud väga viletsas seisukorras. Põlengus hukkusid muu hulgas raamatud ja vanemad dokumendid.¹⁰¹ Võib-olla hävis just siis ka Nicolaus de Lode mälestamise korraldamiseks väljastatud 1371. aasta originaalürik.

Lõpetuseks

Yckeskulle ja Lode kokkupõrge toob esile terve müriaadi küsimusi keskaegse Liivimaa

⁹⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 52 II, fol. 22r (1543), fol. 62r (1544), fol. 92v (1553?).

¹⁰⁰ Kämmereibuch der Stadt Reval 1432–1463. Halbbd. I, nr. 171; Halbbd. II, nr. 907, 802, 960; Kämmereibuch der Stadt Reval 1463–1507. Halbbd. I, nr. 1393, 1663; TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 32, fol. 251r.

¹⁰¹ M. Uustalu. Haimre-Märjamaa piirkonna minevikust (Märjamaa valla Tunatoimkonna toimetised I). Kasti 1977 – Märjamaa 2008, lk. 28, 30.

ajaloost, millel esmapilgul puudub omavahe-line seos: millised olid konfliktide lahendamise legitiimsed viisid, läänimeeste omavahe-lised suhted, läänihärralt saadud volituste ulatus, Tallinna rae funktsioonid pangandus-asutusena või kiriku osa üleüldise rahu ja korra alalhoidmisel?

On selge, et kuriteo hüvitamine ja vaenusest loobumine osapoolte vastastikusel kokkuleppel oli Liivimaal kasutusel nii koh-tuväliselt kui ka kohtu osalusel. Samas lei-dub arvukalt teateid konfliktidest ja kohus-tustest (sealhulgas maksetest kiriku heaks), mille tagamaad ei ole teada. Vähemalt osa sellistest konfliktidest võis kujutada endast vaenust kui vastuolude lahendamise instru-

menti õiguslikus mõttes, osa kohustusi aga olla alguse saanud lepituskokkuleppest. Kui 1371. aasta vikaarialeping ei oleks juhtumisi säilinud, jääksid Tallinna rae iga-aastased maksed Märjamaa vikaariale kurioosumiks.

Loded ja Üxküllid jäid ka pärast Hinko de Yckeskulle veretööd Läänemaal naabriteks, piiskopkonna mõjukateks vasallideks, ning nende suhted ei olnud hilisemal ajal tingi-mata vaenulikud, Houwenped aga olid 15. sajandiks vaid tavalised linlased, kelle vasal-liminevikule nimeka aadlimehe kaaskonnas ei osutanud enam miski. Võimalik, et selles staatuselanguses etendas oma osa just kõr-valejäämine kahe suure aadlisuguvõsa vahe-lisest kokkuleppest.

Lisa

1371. aasta lepingu tekst

Alljärgnev 1371. aasta üriku editsioon rajaneb 14. sajandi koopial rae märkmeteraamatus. Originaali kirjaviisi ei ole muudetud, interpunktsioonis on arvestatud algteksti kirjavahe-märke ja teisi tekstiliigendusvõtteid. Erinevused

14. ja 16. sajandi ära kirjade vahel on esitatud joonealustes märkustes, lahknevusi ortograafias ei ole seal näidatud, v. a. isikunimed puhul.

Aa 6d = TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 6d, fol. 8r
Bk 1 = TLA, f. 230, n. 1, s. Bk 1, fol. 100r
~~abe~~ – Aa 6d-s mahatõmmatud tekstiosa

30. sept. 1371

Vniuersis presencia visuris seu audituris.^a *Consules reualiensis salutem in domino sempiter-nam. Tenore presencium recognoscimus publice et protestamur Nos ab honorabilibus viris nos ab domino Carstiano de schermebeke^b milite necnon Ottone de lode Centum et quinquaginta marcas rigenses recepisse pro quibus annuatim in festo beati michahelis archangeli redditus rocto marcarum rigensium ad vsum vnus vicarie in ecclesia Marienmaa, ad altare beate Anne, in salutem anime Nicolaj de lode habende et celebrande dare volumus et debemus. Que quidem centum et quinquaginta^c marce rigenses ad compositionem et satisfactionem pro morte ipsius nicolaj de lode, olim per hinkonem de yckeskulle^d interfecti, ad antedictam vicariam perpetuis temporibus duraturam exposite sunt atque date. Quando vero capitalem summam pecunie supra-dicte exsoluere decreuerimus hoc proximis heredibus per vnum integrum annum ante intimare seu predicere debeamus. Illo extunc anno elapso predictam pecunie summam cum eius redditibus prompte et expedite per nos aut nostros successores exsoluere promittimus per presentes, tali condicione mediante, vt proximi heredes sepredictam^e pecunie summam cum nostro consilio et*

^a *visuris audituris* Bk 1

^b *Christiano de Scherembeck* Bk 1

^c 50 Bk 1

^d *Jckeskulle* Bk 1

^e *supradictam* Bk 1

consensu in certos redditus ponere debeant et conuertere, ita videlicet, vt ipsa vicaria in antedicta ecclesia, ad predictum altare perpetuis temporibus perseueret atque duret. In Cuius rei testimonium nostre ciuitatis sigillum^f presentibus est appensum.^g Datum Reualie Anno domini 1370^h primo Crastina die beati Michahelis archangeli.

Eestikeelne tõlge:

„Kõigile käesoleva nägijaile või kuuljaile, Tallinna raehärradelt igavene tervitus Issandas. Tõendame ja tunnistame käesolevaga avalikult, et oleme auväärsetelt meestelt isand Christianus de Scherembekelt, rüütliilt, samuti Otto de Lodelt saanud 150 Riia marka, mille eest soovime ja peame andma iga aasta õndsas peaingli Miikaeli päeval 8 Riia marka intresse ühe vikaaria jaoks Märjamaa kirikus õndsas Anna altari juures Nicolaus de Lode hingeõnnistuse eest [teenistuste] pidamiseks ja pühitsemiseks. Need 150 Riia marka on välja pandud ja antud eespool nimetatud vikaariale igaveseks ajaks kestma hüvituseks ja lepituseks sellesama Nicolaus de Lode, kunagi Hinko de Yckeskulle poolt tapetu, surma eest. Kui me aga otsustame eespool nimetatud raha põhisumma välja maksta,

peame sellest [Lode] lähimatele pärijatele ühe terve aasta ette kuulutama ja teatama. Aasta möödudes sellest ajast töötame käesolevaga eespool nimetatud rahasumma koos selle intressidega kohe ja viivitamatult meie või meie järeltulijate poolt välja maksta, selle tingimuse juures, et lähimad pärijad korduvalt nimetatud rahasumma meie nõuandel ja nõusolekul paigutavad ja seavad kindlaid intresse kandma, nimelt nii, et see vikaaria eespool nimetatud kirikus varem nimetatud altari juures igavesest ajast püsib ja kestab. Selle asja tunnistuseks on käesoleva alla riputatud meie linna pitser. Antud Tallinnas, Issanda aastal 1371, päeval pärast õndsas peaingli Miikaeli päeva.”

Artikkel on valminud institutsionaalse uurimisteema IUT 18-8 raames, mida rahastab Haridus- ja Teadusministeerium.

Tiina Kala

(1967), *PhD*, teadur, Tallinna Linnaarhiiv, Tolli 6, 10133 Tallinn, tiina.kala@tallinnlv.ee

^f *secretum* Bk 1

^g *appositum* Bk 1

^h *Mo CCC^o lxx^o Aa 6d Millesimo Trecentesimo Septuagesimo* Bk 1